

YU ISSN 0353-9873

Izdavač:

Hrvatski radio

Glavni i odgovorni urednik:

Ante Matijašević

Stručni urednik:

Ratko Vince

Uredništvo:

Branka Balkovac Kereškenji

Alenka Bobinsky

Gordana Crnković

Danijel Dragojević

Ljiljana Filipović

Giga Gračan

Dražen Karaman

Tomislav Krčmar

Muharem Kulenović

Marko Lehpamer

Đurđa Otržan

Višnja Romaj

Biljana Romić

Rajka Rusan

Mirjana Šimundža

Ratko Vince

Sekretarica:

Piroška Cindrić

Adresa uredništva:

Treći program
Hrvatskog radija,

41000 Zagreb,

Dežmanova 6, tel. 433-385

TREĆI PROGRAM

hrvatskog radija

30
1990.

Dizajn:

Zoran Pavlović

Layout:

Miroslav Salopek

Korektor:

Juraj Vlašić

Tisak:

»Varteks« – DP Tiskara,
Varaždin

Cijena primjerka: 120,00 din

Ono što nazivamo razumnim držanjem moglo bi se objasniti ovakvim primjerom: »Mislim da imam pravo, ali možda griješim, a ti si u pravu, no u svakom slučaju hajde da to raspravimo, jer na taj ćemo se način vjerojatno više približiti istinskom razumijevanju nego ako obojica budemo samo tvrdili da smo u pravu.«

Jasno je da ono što nazivam razumnim držanjem ili racionalističkim stavom pretpostavlja stanovitu mjeru intelektualne skromnosti. Možda ga mogu prihvatiti samo oni koji su svjesni da katkada griješe i nemaju običaj zaboravljati svoje greške. Takav se stav rađa iz uvida da ne znamo sve i da većinu svoga znanja dugujemo drugima. To je stav koji na opće polje mnijenja pokušava u što većoj mjeri prenijeti dva pravila svakoga pravnog postupka: prvo, da uvijek valja saslušati obje strane, i drugo, da nije dobar sudac onaj tko je ujedno stranka u nekom sporu.

Vjerujem da nasilje možemo izbjeći jedino ako se držimo toga razumnog stava kada međusobno komuniciramo u društvenom životu; i da će svaki drugi stav vjerojatno dovesti do nasilja – pa čak i jednostran pokušaj da druge blago nagovorimo i uvjerimo ih argumentom i primjerom u one svoje uvide na koje smo tako ponosni i u čiju smo istinitost apsolutno uvjereni. Svi se sjećamo koliki su se vjerski ratovi vodili u ime religije koja se zalaže za ljubav i blagost; kolika su tijela živa spaljena s istinski dobrotivom namjerom da im se duše spase od vječne vatre pakla. Samo ako odustanemo od svoga autoritarnog stava u oblasti uvjerenja, samo ako uspostavimo odnos obostranog popuštavanja, spremnosti da učimo od drugih, samo se tada možemo nadati kontroli nad činom nasilja nadahnutim pobožnošću i dužnošću.

Mnogo je teškoća koje sprečavaju brzo širenje razumnosti. Jedna je od najvećih teškoća to što je uvijek potrebno dvoje da bi se rasprava učinila razumnom. Svaka strana mora biti spremna učiti od druge. Ne može se razborito raspravljati s nekim tko bi vas radije ustrijelio negoli dopustio da ga razuvjerite. Drugim riječima, postoje granice razumnog stajališta. Isto je i s tolerancijom. Ne smijete bez pogovora prihvatiti stav po kojemu treba tolerirati sve, pa i one netolerantne; ako to učinite, uništiti ćete ne samo sebe nego i stav tolerancije.

Važna posljedica svega toga jest da ne smijemo dopustiti zamađljavanje granica između napada i obrane. Moramo inzistirati na toj distinkciji i podupirati društvene ustanove (i nacionalne i internacionalne) čija je funkcija razgraničavanje agresije i obrane od agresije.

Čini mi se da sam rekao dovoljno kako bih objasnio što mislim kad sebe nazivam racionalistom. Moj racionalizam nije dogmatski. U potpunosti priznajem da ga ne mogu racionalno dokazati. Iskreno priznajem da sam odabrao racionalizam stoga što mrzim nasilje i ne zavaravam se mišlju da ta mržnja ima neku racionalnu podlogu. Ili drugim riječima, moj racionalizam nije samodostatan, nego počiva na iracionalnoj vjeri u razboritost. Ne čini mi se da možemo ići dalje od toga. Moglo bi se možda reći da je moja iracionalna vjera u jednaka i recipročna prava na uvjeravanje i na prihvaćanje tuđih stavova zapravo vjera u čovjekov razum; ili jednostavnije, da vjerujem u čovjeka.

Kada kažem da vjerujem u čovjeka, mislim na čovjeka onakva kakav jest; i nikada mi ne bi palo na um da kažem kako je on posve racionalan. Ne mislim da bismo se trebali pitati o tome je li čovjek racionalniji ili emocionalniji, ili vice versa: ne postoji način da se utvrde ili usporede takve stvari. Kada je riječ o iracionalnosti čovjeka i ljudskog društva, priznajem da sam sklon prosvjedovati protiv stanovitih pretjerivanja (koja dobrim dijelom proizlaze iz vulgarizacije psihoanalize). No svjestan sam ne samo snage emocija već i njihove vrijednosti u ljudskom životu. Nikada ne bih tražio da postizanje razboritosti postane jedini i dominantan cilj naših života. Samo želim reći da razboritost može postati naš stalni pratilac – čak i u odnosima kojima vladaju velike strasti, kao naprimjer ljubav.

Moj temeljni stav o problemu razuma i nasilja sada će biti razumljiviji; i nadam se da će taj stav, osim mojih čitatelja, dijeliti i mnogi drugi. Stoga predlažem da sada razmotrimo problem utopizma.

Mislim da utopizam možemo opisati kao rezultat jednog oblika racionalizma; pokušat ću pokazati da se taj oblik racionalizma bitno razlikuje od onoga u koji ja i mnogi drugi vjerujemo. Pokušat ću pokazati da postoje najmanje dva oblika racionalizma: jedan ispravan, a drugi neispravan, te da je pogrešan oblik racionalizma onaj koji vodi utopizmu.

Čini mi se da je utopizam rezultat načina razmišljanja što ga prihvaćaju mnogi koji bi bili zaprepašteni da čuju kako taj, očito neizbježan i samoračunljiv način razmišljanja dovodi do utopističkih rezultata. Taj bi se osebjuni način razmišljanja možda mogao predočiti ovako: Možemo reći da je neko djelovanje racionalno, ako na najbolji način koristi sredstva dostupna za postizanje nekog cilja. Mora se priznati da se cilj ne može uvijek racionalno odrediti. No bilo kako bilo, neko djelovanje možemo racionalno prosuditi i opisati ga kao racionalno ili primjereno samo u odnosu prema danom cilju. Samo ako imamo na umu cilj i odnos prema tom cilju, možemo reći da djelujemo racionalno.

Primijenimo sada taj argument na politiku. Politika se sastoji od djelovanja; a to će djelovanje biti racionalno samo ako teži nekom cilju. Cilj čovjekova političkog djelovanja može biti povećanje vlastite moći ili bogatstva, poboljšanje državnih zakona ili promjena u strukturi države.

U potonjem slučaju političko djelovanje bit će racionalno samo ako najprije odredimo krajnje ciljeve političkih promjena što ih namjeravamo uvesti. Bit će racionalno samo u odnosu na neke ideje o tome kakva bi država trebala biti. Tako se čini da prije bilo kakvog racionalnog političkog djelovanja moramo pokušati što bolje objasniti svoje krajnje političke ciljeve, naprimjer oblik države koji držimo najboljim, da bismo tek potom odredili sredstva koja će nam najbolje pomoći u ostvarenju takve države ili pomaka prema njoj, pri čemu to smatramo ciljem povijesnog procesa na koji utječemo ili prema kojemu se ravnamo.

Upravo je to stav koji nazivamo utopizmom. To je stav prema kojemu svakome racionalnom i nesebičnom političkom djelovanju mora prethoditi određivanje naših krajnjih, a ne samo privremenih i djelomičnih ciljeva, tj. mora mu prethoditi određivanje koraka prema krajnjem cilju, a njih bi stoga trebalo smatrati prije sredstvima negoli ciljevima; zato se racionalno političko djelovanje mora temeljiti na manje-više jasnom i detaljnom opisu ili projektu naše idealne države odnosno na planu ili projektu povijesnog puta koji vodi k tom cilju.

Ono što nazivam utopizmom držim privlačnom, dapače odveć privlačnom, ali i opasnom i varljivom teorijom. Ona, čini mi se, razara samu sebe i vodi k nasilju.

Ciljeve je nemoguće odrediti znanstveno. Ne postoji znanstveni način odabira između dva cilja. Neki ljudi, naprimjer, vole i štiju nasilje. Za njih bi život bez nasilja bio plitak i besmislen. Mnogi drugi, kojima i ja pripadam, mrze nasilje. To je spor oko ciljeva koji ne možemo riješiti znanstveno. To ne znači da je rasprava o nasilju nužno gubljenje vremena, nego samo da s ljubiteljem nasilja možda nećete moći raspravljati. Jer on će na argument možda odgovoriti metkom, ako se ne drži pod kontrolom pomoću prijetnje protunasiljem. Ako je voljan saslušati vaš argument, a da vas ne ustrijeli, onda je barem pod utjecajem racionalizma i možda biste ga mogli razuvjeriti. Zbog toga rasprava nije gubitak vremena – dokle god vas ljudi slušaju. No pomoću argumenta ne možete natjerati ljude da čuju argument; njime ne možete preobratiti ljude koji su sumnjičavi prema bilo kakvom argumentu i koji se radije odlučuju za nasilne odluke, nego za razume. Ne možete im dokazati da nisu u pravu. To je samo pojedinačan slučaj koji se može uopćiti. Nijedna odluka o cilju ne može se donijeti posve racionalnim ili znanstvenim sredstvima. Pa ipak, rasprava se može pokazati izuzetno korisnom u donošenju odluke o ciljevima.

Kada sve to primijenimo na problem utopizma, mora nam najprije biti posve jasno da se problem konstrukcije utopističkog projekta ne može riješiti samo pomoću znanosti. Prije nego što društvena znanost počne skicirati njegove obrise, moraju biti zadani barem njegovi ciljevi. Istu situaciju zatječemo i u prirodnim znanostima. Nikakva količina znanja iz fizike neće znanstveniku biti dovoljna da kaže treba li konstruirati plug, avion ili atomsku bombu. On mora usvojiti ciljeve ili mu se oni moraju postaviti; a ono što on kao znanstvenik radi samo je konstruiranje sredstava kojima će se ti ciljevi postići.

Isticanjem teškoće odlučivanja između različitih utopijskih ideala putem racionalne rasprave ne želim stvoriti dojam da postoji sfera – poput sfere ciljeva – do koje moć racionalne kritike uopće ne dopire, premda po mom sudu sfera ciljeva uvelike izmiče moći znanstvene rasprave. I sam pokušavam raspravljati o tome; a naglašavajući teškoću odlučivanja između suprotstavljenih utopijskih projekata, pokušavam racionalno govoriti protiv izbora idealnih ciljeva te vrste. Isto tako, moj pokušaj da ukažem na to kako će ta teškoća vjerojatno dovesti do nasilja zamišljen je kao racionalan argument, premda će ga poslušati samo oni koji mrze nasilje.

To da će utopijska metoda (koja odabire idealno stanje društva kao cilj kojemu političko djelovanje treba težiti) vjerojatno dovesti do nasilja, može se pokazati na sljedeći način. Budući da krajnje ciljeve političkog djelovanja ne možemo odrediti znanstveno ili čisto racionalnim metodama, razlike u mišljenju o tome kakva bi idealna država trebala biti ne mogu se uvijek izglati metodom rasprave. Te će razlike, barem djelomice, uvijek imati karakter religijskih razlika. A među različitim utopističkim religijama ne može biti tolerancije. Utopijski ciljevi zamišljeni su tako da služe kao temelj za racionalno političko djelovanje i raspravu, a takvo djelovanje, čini se, moguće je samo ako je o cilju definitivno odlučeno. Tako utopist mora pobijediti ili slomiti svoje utopističke suparnike koji ne dijele njegove utopijske ciljeve i ne ispovijedaju njegovu utopijsku religiju.

No on mora učiniti i više od toga. On mora biti vrlo dosljedan pri eliminiranju i uklanjanju svih heretičnih, suparničkih nazora. Jer put do utopijskog cilja je dug. Tako racionalnost njegova političkog djelovanja zahtijeva postojanost cilja u dugom vremenskom razdoblju; a to se može postići samo razaranjem svih suparničkih utopijskih religija i, po mogućnosti, svakog sjećanja na njih.

Primjena nasilnih metoda za onemogućavanje suparničkih ciljeva postaje još važnija ako uzmemo u obzir da je razdoblje utopijskog projekta najčešće doba društvenih mijena. U takvim su vremenima ideje također izložene promjenama. Tako se ono što se u trenutku odluke o utopijskom planu mnogima činilo poželjnim, kasnije čini manje poželjnim. Ako je tako, onda cijeli pristup može lako propasti. Jer ako svoje krajnje političke ciljeve mijenjamo dok se još krećemo prema njima, brzo će nam se učiniti da se vrtimo u krugu. Cijela metoda, po kojoj najprije odabiremo krajnji politički cilj da bismo se potom uputili prema njemu, uzaludna je ako se cilj mijenja tijekom svog ostvarivanja. Može se pokazati da nas već poduzeti koraci ustvari vode na suprotnu stranu od našega novog cilja. A ako tada promijenimo smjer u skladu sa svojim novim ciljem, izlažemo se jednakom riziku. Unatoč svim odricanjima što smo ih možda poduzeli kako bismo bili sigurni da djelujemo racionalno, može se dogoditi da ne dospijemo nikamo – iako to baš nije ono »mjesto kojega nema« što ga označava riječ »utopija«.

Jedini način da izbjegnemo takve promjene svojih ciljeva je, čini se, primjena nasilja, tj. propaganda, suzbijanje kritike i eliminiranje svake opozicije. Time će se potvrditi mudrost i dalekovidnost planera utopije, njenih inženjera koji kreiraju i grade po utopijskom nacrtu. Svemoguća inženjeri utopije moraju stoga postati i sveznajući. Oni postaju bogovi. Nema drugih bogova od njih.

Utopijski racionalizam je samorazoran racionalizam. Ma kako dobronamjerni bili njegovi ciljevi, on ne donosi sreću, nego samo poznati jad onih koji su osuđeni na život u tiraniji.

Važno je u potpunosti shvatiti ovu kritiku. Ja ne kritiziram političke ideje kao takve, niti tvrdim da je neki politički ideal neostvarljiv. To ne bi bila ispravna kritika. Ostvareni su mnogi ideali za koje se nekada dogmatski tvrdilo da su neostvarljivi, naprimjer, uspostavljanje djelotvornih i ne-tiranskih ustava za osiguranje građanskog mira, tj. za suzbijanje zločina unutar države. Također ne vidim zašto bi međunarodno pravosuđe i međunarodne policijske snage morale biti manje uspješne u suzbijanju međunarodnog zločina, tj. nacionalne agresije i zlostavljanja manjina – ili možda većina.

No u čemu je onda razlika između dobronamjernih utopijskih planova, koje kritiziram zbog toga što vode k nasilju, i onih drugih, važnih i dalekosežnih političkih reformi, koje preporučujem?

Kada bih trebao dati jednostavnu formulu ili recept za razlikovanje onoga što držim ostvarljivim planovima za društvenu reformu i neostvarljivih utopijskih planova, mogao bih reći sljedeće:

Pokušajte radije ukloniti konkretna zla, nego ostvariti apstraktna dobra. Nemojte težiti uspostavljanju sreće političkim sredstvima. Radije pokušajte ukloniti konkretne nevolje. Ili praktičnije: borite se za otklanjanje siromaštva izravnim metodama – naprimjer, osiguravanjem minimalnih prihoda za svakoga. Ili se protiv epidemija i zaraza borite izgradnjom bolnica i škola za buduće liječnike. Borite se protiv nepismenosti, kao što se borite protiv kriminala. Ali činite sve to izravnim sredstvima. Izaberite što god vam se čini najvećim zlom u društvu u kojemu živimo i pokušajte strpljivo uvjeriti ljude da ga se možemo riješiti.

Ali ne pokušavajte postići te ciljeve neizravno, planiranjem i radom na dalekom idealu društva koje je u potpunosti dobro. Ma koliko vas ta vizija nadahnjivala, nemojte misliti da vam je dužnost raditi na njenom ostvarenju ili da je vaša misija da drugima otvorite oči kako bi mogli uvidjeti njenu ljepotu. Ne dopustite da vas vaši snovi o prelijepom svijetu odvuku od zahtjeva ljudi koji pate sada i ovdje. Naši suvremenici imaju pravo na našu pomoć; nijedan se naraštaj ne smije žrtvovati budućim naraštajima, idealu sveopće sreće koji možda nikada nećemo dosegnuti. Ukratko, moja je teza da je ljudska patnja najhitniji problem racionalne javne politike, a da sreća nije takav problem. Postizanje sreće trebalo bi prepustiti našem osobnom trudu.

Činjenica je, i to ne osobito čudna, da se u raspravi i nije tako teško sporazumjeti o tome koja su najveća zla našeg društva i koje su reforme najhitnije. O tome se mnogo lakše sporazumjeti negoli o nekom idealnom obliku društvenog života. Jer zla su s nama sada i ovdje. Možemo ih osjetiti, mnogi nesrećeni siromaštvom, nezaposlenošću, nacionalnim ugnjetavanjem, ratom i bolešću osjećaju ih svakog dana. Oni koje to ne muči susreću se svakog dana s drugima koji im te nevolje mogu itekako dobro opisati. To je ono što zla čini konkretnima. To je razlog iz kojega se u razgovoru o njima možemo složiti; razlog iz kojega smo tu s razboritim stavom na dobitku. Možemo učiti slušajući konkretne zahtjeve, pokušati ih strpljivo i što nepristranije procijeniti te razmotriti mjere kojima bi im se moglo udovoljiti, a da time ne stvorimo još veća zla.

S idealnim je dobrima drukčije. Poznajemo ih samo iz svojih snova i iz snova naših pjesnika i proroka. O njima se ne može raspravljati, ona se mogu samo obznanjivati s vrhova kuća. Njima nije potreban racionalan stav objektivnog suca, nego emocionalan stav strasnih pristalica.

Zato je utopijsko stajalište suprotstavljeno stajalištu razuma. Premda se često pojavljuje u racionalističkom ruhu, utopizam ne može biti više od pseudo-racionalizma.

Pa što onda nije u redu s očito racionalnim argumentom koji sam naznačio prikazujući utopizam? Vjerujem da je posve točno da racionalnost nekog djelovanja možemo prosuditi samo u odnosu spram nekog cilja ili svrhe. No to ne znači da se o racionalnosti političkog djelovanja može suditi samo s obzirom na neki historijski cilj. To također ne znači da svaku društvenu ili političku situaciju moramo prosuđivati samo s obzirom na neki unaprijed zadani ideal, neki utvrđen krajnji cilj historijskog razvoja. Posve suprotno, ako među našim svrhama i ciljevima ima ičega utvrđenog u smislu ljudske sreće ili nesreće, onda svoje djelovanje moramo prosuđivati ne samo s obzirom na moguć doprinos čovjekovoj sreći u dalekoj budućnosti nego i pomoću neposrednih učinaka tog djelovanja. Ne smijemo tvrditi da je neka društvena situacija samo sredstvo za određen cilj, na temelju postavke da je ta situacija puka historijska prolaznost. Jer sve su situacije prolazne. Isto tako, ne smijemo tvrditi da su jadi jednog naraštaja samo sredstvo kako bi se osigurala sreća nekom kasnijem naraštaju (ili nekim kasnijim naraštajima); a ta tvrdnja nije ništa bolja ako je »popravimo« visokim stupnjem obećane sreće ili velikim brojem budućih naraštaja koje će sadašnja patnja učiniti sretnima. Svi su naraštaji prolazni. Prema svima imamo jednaku obvezu, ali najveće obveze bez sumnje imamo prema sadašnjem naraštaju i onome koji za njim slijedi. Osim toga, nikako ne bismo smjeli pokušavati odvagnuti nečije jade prema sreći nekoga drugog.

Time se racionalni argument utopizma očito gubi. Budućnost koja utopista toliko fascinira nema nikakve veze s racionalnom dalekovidnošću. Kad ga promotrimo u tom svjetlu, nasilje što ga utopizam rađa jako slično podivljaloj evolucionističkoj metafizici, histeričnoj filozofiji povijesti nestrljivoj da sada-

šnjost žrtvuje blještavilu budućnosti i nesvjesnoj toga da će to načelo svaku budućnost žrtvovati sljedećoj; nesvjesnoj banalne istine koja kaže da konačna čovjekova budućnost – što god mu sudbina spremala – ne može biti sjajnija od njegova posvemašnjeg izumiranja.

Privlačnost utopizma rađa se iz neuspjeha da shvatimo kako ne možemo stvoriti raj na Zemlji. Vjerujem da umjesto toga možemo poduzeti nešto drugo, naime da svakom naraštaju život učinimo malo manje strašnim i malo manje nepravедnim. Mnogo se toga može učiniti na taj način. Mnogo toga je u posljednjih stotinu godina učinjeno. Još bi više mogla učiniti naša vlastita generacija. Mnogo je hitnih problema koje bismo mogli riješiti barem djelomice; pomoći slabima, siromašnima i onima koji trpe nepravdu i nasilje; mogli bismo eliminirati nezaposlenost, izjednačiti šanse; spriječiti zločine kakvi su ucjene i ratovi što ih izazivaju ljudi nalik bogovima, sveznajući i svemoćni vođe. Sve bismo to mogli postići, samo kad bismo odustali od snova o dalekim idealima i od borbi oko svojih utopijskih nacrtu za novi svijet i novog čovjeka. Oni od nas koji vjeruju u čovjeka onakvog kakav jest i koji stoga nisu izgubili nadu u pobjedu nad nasiljem i bezumljem moraju, naprotiv, zahtijevati da svaki čovjek dobije pravo da svoj život uredi kako mu se sviđa, dok je god to u skladu s jednakim pravom drugih.

Ovdje možemo uvidjeti da je problem pravog i lažnog racionalizma samo dio većeg problema. Na kraju krajeva, to je problem trijeznog gledanja na naše vlastito postojanje i na njegova ograničenja – upravo problem o kojemu danas toliko govore oni koji sebe nazivaju »egzistencijalistima«, oni koji šire novu teologiju bez boga. Vjerujem da postoji i neurotičan, čak histeričan element u tom preuveličavanju bitne čovjekove usamljenosti u bezbožnom svijetu i iz toga proizašle napetosti između sebe i svijeta. Također ne sumnjam u to da je ta histerija u bliskom srodstvu s utopijskim romantizmom i s etikom obožavanja heroja, etikom koja može shvatiti svijet samo po načelu »vladaaj ili krepaj«. I ne sumnjam da je upravo ta histerija tajna njene privlačnosti. Iz činjenice da jasnu paralelu za rascjep između pravog i lažnog racionalizma možemo naći čak i u oblasti naizgled tako dalekoj od racionalizma kao što je to religija, vidljivo je da je naš problem samo dio jednoga većeg problema. Kršćanski mislioci tumačili su odnos čovjeka i boga barem na dva vrlo različita načina. Trijezno stajalište moglo bi se protumačiti na sljedeći način: »Nikada ne zaboravi da ljudi nisu bogovi; all zapamti da je u njima božanska iskra.« Drugo stajalište preuveličava napetost između čovjeka i boga i čovjekovu niskost, kao i visine kojima ljudi teže. Ono uvodi etiku »vladaaj ili krepaj« u odnos čovjeka i boga. Ima li u korijenima tog stajališta uvijek svjesnih ili nesvjesnih snova o sličnosti bogu i svemoći, to ne bih znao reći. No mislim da teško možemo poreći kako naglašavanje te napetosti može stvoriti samo neodmjeren stav prema problemu moći.

Taj neodmjereni (i nedorasli) stav opsjednut je problemom moći, ne samo nad drugim ljudima nego i nad našom prirodnom okolicom – nad svijetom kao cjelinom. Ono što bih po analogiji mogao nazvati »lažnom religijom« opsjednuto je ne samo božjom moći nad ljudima nego i njegovom moći da stvori svijet; isto tako, lažni je racionalizam fasciniran idejom o stvaranju golemih strojeva i utopijskih socijalnih svjetova. Baconovo geslo »znanje je moć« i Platonova »vladavina mudraca« različiti su izrazi tog stajališta koje u biti zahtijeva moć na osnovi vlastitog nadmoćnog intelektualnog dara. Pravi će racionalist, za razliku od toga, uvijek znati kako malo zapravo zna i bit će svjestan jednostavne činjenice da sav svoj razum i svoje kritičke sposobnosti, koliko god ih imao, duguje intelektualnom općenju s drugima. Stoga će za njega drugi čovjek u načelu biti ravnopravan, dok će ljudski razum biti spona koja ih ujedinjuje. Razum je za njega sušta suprotnost sredstvima moći i nasilja; on je za njega sredstvo pomoću kojega se oni mogu ukrotiti.

Preveo Denis Pleić

